

WERONIKA ROKICKA

Uniwersytet Warszawski

 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5207-8286>

OBRAZ ROSJI W INDYJSKIEJ LITERATURZE PODRÓŻNICZEJ XX WIEKU

THE IMAGE OF RUSSIA IN INDIAN TRAVEL WRITING OF THE 20TH CENTURY

The article aims at presenting the overview of Indian travel writing on Russia in the 20th century and analysing the image of Russia emerging from Indian travelogues. Although most Indian travellers headed towards England, with the growth of anticolonial sentiment Russia gradually became a significant destination since the 1930s. Rabindranath Tagore was the most prominent among Indian guests and his *Letters from Russia* (1931) are considered travel writing classic, a reference point for all later Indian travellers to the country. Vast majority of the Indian travel accounts focus on the political, social and cultural changes in the country and set Russia as an example for India to follow, especially in the fields of education, culture or workers' rights. They leave little space for any other aspects of the reality and unsurprisingly the fascination easily fades away with the collapse of the USSR.

Keywords: Russia, Soviet Union, India, traveling, travel literature, travel writing, Rabindranath Tagore

Od połowy XIX wieku dowodem statusu społecznego w środowisku indyjskich elit stała się podróż do Europy. Przez prawie sto lat oznaczało to obowiązkowy dla młodych mężczyzn z wyższych sfer pobyt w Anglii, który miał być ukoronowaniem ich edukacji, odbytej w nowym systemie nauczania utworzonym w Indiach na wzór brytyjski¹. Z czasem Indusi zaczęli podróżować również po Europie kontynentalnej, ale zazwyczaj trafiali do Francji, Włoch i Szwajcarii.

Wraz z takimi ogólnościowymi procesami jak rozwój środków transportu i popularyzacja podróży, równoległe zachodziły zmiany polityczne w samym Indiach, dzięki którym popularne stały się podróże poza utartym zachodnioeuropejskim szlakiem. Narastanie od początku XX wieku nastrojów antykolonialnych, z czasem również

¹ S. Sen, *Travels to Europe. Self and Other in Bengali Travel Narratives 1870–1910*, Orient Longman, Hyderabad 2005, s. 28.

niepodległościowych, oznaczało, że Indie poszukiwały w świecie nowych sojuszników i krajów, których doświadczenia mogłyby ich czegoś uczyć. Początkowo popularne stało się podróżowanie i pisanie o Japonii², ale rewolucje w Rosji w 1917 roku sprawiły, że oczy świadomych politycznie Indusów zwróciły się w tym właśnie kierunku, wcześniej praktycznie nieznanym. Ziemia Święta komunizmu, rzekomy demon wśród państw świata, cel pielgrzymki reformatorów — tak na Rosję patrzyli pierwsi indyjscy podróżnicy zafascynowani niezwykłymi przemianami w tym kraju, o których czytali i słyszeli. To zainteresowanie, jak się okaże, będzie trwało aż do lat 80. XX wieku i w okresie powojennym będzie wzmacniane przez politykę władz radzieckich.

Celem tego artykułu jest przedstawienie przeglądu najważniejszych przykładów indyjskiego pisarstwa podróżniczego o Rosji w XX wieku oraz analiza obrazu Rosji, który wyłania się z tych utworów. Na wstępie warto poczynić kilka uwag. Po pierwsze prawie wszyscy omawiani w artykule pisarze podróżowali do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), ale w ich relacjach państwo to zawsze funkcjonuje jako 'Rosja' albo rzadziej jako 'Rosja Radziecka'. Również przymiotnik 'rosyjski' jest powszechnie używany tam, gdzie bardziej adekwatny byłby 'radziecki'. Co ważne również do lat 50. wszyscy podróżnicy ograniczali swoje wizyty do europejskiej części ZSRR (a w rzeczywistości często do Moskwy i Leningradu), a wycieczki na Kaukaz czy do Azji Środkowej były wyjątkiem raczej niż regułą. Ponadto warto zauważyć, że żaden z omawianych tu pisarzy nie znał rosyjskiego, jadąc do Rosji. W artykule omówiono głównie indyjskie teksty anglojęzyczne lub bengalskojęzyczne. Bengalczycy byli pionierami literatury podróżniczej w Indiach i wciąż jest ona bardzo popularna wśród użytkowników ich języka, do czego niewątpliwie przyczynił się jedyny indyjski laureat Literackiej Nagrody Nobla Rabindranath Tagore, dla którego bengalski był językiem ojczystym. Relacje z podróży do Rosji w innych językach niż bengalski i angielski zaczęły powstawać po uzyskaniu przez Indie niepodległości w 1947 roku, ale były mniej liczne. Warto również dodać, że wszyscy omawiani tutaj pisarze to mężczyźni należący do klasy średniej lub wyższej, ponieważ to oni dominowali i wciąż dominują wśród indyjskich podróżników i twórców literatury podróżniczej.

² S. Gooptu, *Japan and Asian destiny: India's intellectual journey through contemporary periodicals, 1880s–1930s*, w: *On Modern Indian Sensibilities. Culture, Politics, History*, I. Banerjee-Dube, S. Gooptu (red.), Routledge (South Asia edition), Abingdon 2018, s. 200.

STOSUNKI INDYJSKO-ROSYJSKIE

Do końca XIX wieku kontakty między Indiami a Rosją były bardzo ograniczone. W czasach Imperium Mogołów w Indiach (XVI–poł. XIX w.) tamtejsi kupcy podróżowali i osiedlali się w wielu zakątkach świata muzułmańskiego, w tym szczególnie w Iranie i Azji Środkowej³. Stamtąd próbowali szukać nowych rynków zbytu dla indyjskich towarów, a jednym z naturalnych kierunków rozwoju ekspansji był Kaukaz i obszary na północ od niego. Dokumenty potwierdzające obecność indyjskich kupców w Rosji datują pierwsze kontakty na połowę XVII wieku⁴. Wkrótce niewielka społeczność indyjska zaczęła być widoczna w mieście Astrachań, które pełniło rolę ważnego punktu tranzytowego położonego między Indiami, Iranem a pozostałymi obszarami europejskiej części Rosji⁵. Rosnące wpływy brytyjskie w Indiach sprawiły jednak, że handel ten nigdy się nie rozwinął na szerszą skalę i podupadł całkowicie do początku XIX wieku⁶.

W czasach Imperium Brytyjskiego w Indiach ogromny wpływ na wizerunek Rosji wśród indyjskich elit miały władze kolonialne, a co za tym idzie wiele zależało od relacji między mocarstwami. W administracji brytyjskiej w Indiach nie brakowało osób z antyrosyjskim nastawieniem. Wśród nich najważniejszą rolę odgrywał na pewno Lord Curzon, wicekról Indii w latach 1898–1905⁷, ale już wcześniej przedstawiciele brytyjskiej elity próbowali budować wśród indyjskich elit przekonanie o zagrożeniu, które miało rzekomo płynąć ze strony Rosji zainteresowanej ekspansją na południe⁸. Łatwe rozpowszechnianie takich domysłów było związane z ograniczonymi źródłami informacji o Rosji, na co zwrócił uwagę w latach 20. XX wieku działacz niepodległościowy, a przyszedł premier Indii Jawaharlal Nehru. Przebywając w Europie, napisał on wiele artykułów dla prasy indyjskiej, m.in. o Rosji. W jednym z nich przedstawia czytelnikom przegląd lektur o tym kraju dostępnych po angielsku, czyli języku zrozumiałym dla elit w Indiach. Narzeka na antyrosyjski i propagandowy charakter

³ A. Banerji, *Old Routes: North Indian Nomads and Bankers in Afghan, Uzbek and Russian Lands*, Three Essays Collectives, Gurgaon 2011, s. 189.

⁴ Tamże, s. 188.

⁵ Tamże, s. 210–211.

⁶ Tamże, s. 228–229.

⁷ S. Sarkar, *Modern India 1885–1947*, Pearson, Delhi 2014, s. 87.

⁸ M. A. Yapp, *British Perceptions of the Russian Threat to India*, „Modern Asian Studies” 1987, vol. 21, nr 4, s. 663.

większości tytułów⁹. Wśród nich nie ma opracowań napisanych przez Indusów, co wynika z braku bezpośrednich kontaktów między oboma krajami na szerszą skalę.

Do końca XIX wieku nieliczni Rosjanie odwiedzali Indie i widzieli w nich skarbnicę starożytnej mądrości i ostoję duchowości. Rosyjscy indologowie po dłuższych pobytach w Azji Południowej z czasem zaczęli nauczać o Indiach w rodzinnym kraju. Pierwsze kursy sanskrytu i literatury były dostępne już w XVIII wieku, a nauczanie rozwinęto w XIX wieku¹⁰. Dość późno w Rosji pojawili się pierwsi wykładowcy z Indii. W latach 1878–1879 Nishikanta Chattopadhyay uczył języków indyjskich w Petersburgu, gdzie zdołał nauczyć się rosyjskiego i po powrocie do Kalkuty opublikował książkę o języku i literaturze rosyjskiej¹¹. Literatura ta nie była w Indiach całkowicie nieznaną, ale elity intelektualne poznawały ją w tłumaczeniu na angielski.

Można powiedzieć, że Rosja odkryła Indie dużo wcześniej niż Indie odkryły Rosję. Prawdziwa fascynacja pojawiła się bowiem wśród Indusów dopiero w wyniku wydarzeń politycznych początków XX wieku. W Indiach rósł wtedy w siłę ruch antykolonialny, który z czasem przerodził się w ruch niepodległościowy. Indusi byli coraz bardziej świadomi wyniszczających skutków polityki Imperium Brytyjskiego wobec swojego kraju¹². Przywódcy antykolonialni otwierali się na poznawanie doświadczeń innych narodów, co miało im przynieść wiedzę niezbędną do bardziej skutecznego działania. Bolszewicy byli postrzegani w Indiach jako rewolucjoniści walczący z imperializmem caratu, a tym samym zaczęli stanowić inspirację dla rodzimego ruchu walczącego z Imperium Brytyjskim. W 1920 roku do Rosji udał się działacz komunistyczny Manabendra Nath Roy (1887–1954), który pierwsze szlify zdobywał wśród komunistów Stanów Zjednoczonych i Meksyku. Roy szybko stał się prominentnym działaczem Kominternu, szukającego w tym czasie osoby kompetentnej do propagowania komunizmu w Azji Środkowej i Południowej. Jeszcze w tym samym roku w Taszkencie założył Komunistyczną Partię Indii¹³. W 1930 roku miało natomiast miejsce drugie ważne wydarzenie w relacjach

⁹ J. Nehru, *Soviet Russia*, Allahabad Law Journal Press, Allahabad 1928, s. 53, 84.

¹⁰ A. P. Gnatyuk-Danil'chuk, *Tagore, India and Soviet Union: A Dream Fulfilled*, Firma KLM Private Limited, Calcutta 1986, s. 6–12.

¹¹ Tamże, s. 195.

¹² S. Sarkar, *Modern India...*, s. 22.

¹³ J. P. Haitcox, *Communism and Nationalism in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939*, Princeton University Press, Princeton 1971, s. 20–21.

rosyjsko-indyjskich sprzed utworzenia niepodległych Indii: do Moskwy przyjeżdża poeta, pisarz i co najważniejsze noblista Rabindranath Tagore (1861–1941). Jego dzieła od 1913 roku były tłumaczone na rosyjski i cieszyły się popularnością¹⁴. Sam Tagore opublikował ze swojej podróży listy — pierwszą cieszącą się dużą popularną indyjską relację podróżniczą z Rosji, którą omówiono poniżej.

Po II wojnie światowej Indie uzyskały niepodległość, a w 1950 roku ZSRR uznał rząd w Delhi za prawomocny i przestał wspierać komunistyczną partyzantkę w tym kraju¹⁵. Po śmierci Stalina władze radzieckie zaczęły zaś inwestować w relacje z Indiami, traktując je jako azjatycki front Zimnej Wojny¹⁶. W 1955 roku Rosję odwiedził premier Jawaharlal Nehru, socjalista, zwolennik gospodarki centralnie planowanej, który podziwiał postęp w przemyśle i rolnictwie. Władze ZSRR zapoczątkowały również, w imię międzynarodowej solidarności antykolonialnej, politykę wspierania indyjsko-rosyjskiej wymiany kulturalnej¹⁷. Wydawały czasopisma o Rosji w językach indyjskich, zapraszały pisarzy i twórców kultury, finansowały festiwale filmowe i instytucje naukowe¹⁸. Politykę wzmacniania wzajemnych stosunków po śmierci Nehru utrzymywała premier Indira Gandhi. W 1971 r. jej rząd podpisał z Moskwą Traktat o Pokoju, Przyjaźni i Współpracy¹⁹. Jednak wraz z pogarszającą się sytuacją w ZSRR, a następnie jego upadkiem, stosunki indyjsko-rosyjskie osłabły.

INDYJSKIE PISARSTWO PODRÓŻNICZE O ROSJI DO II WOJNY ŚWIATOWEJ

Rabindranath Tagore podróżował przez całe życie, ale ze szczególną intensywnością po otrzymaniu Literackiej Nagrody Nobla w 1913 roku. Odwiedził ponad trzydzieści krajów na pięciu kontynentach²⁰. Do Rosji próbował pojechać kilkakrotnie od 1925 roku, ale pierw-

¹⁴ A. P. Gnatyuk–Danil’chuk, *Tagore, India...*, s. 75.

¹⁵ K. Iwanek, A. Burakowski, *Indie: od kolonii do mocarstwa 1857–2013*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 232.

¹⁶ V. Mastny, *The Soviet Union’s Partnership with India*, „Journal of Cold War Studies” Summer 2010, volume 12, issue 3, s. 53.

¹⁷ G. Chakrabarti, *From Moscow with love: Soviet cultural politics across India in the Cold War*, „Safundi”, 20:2, 2019, s. 254.

¹⁸ Tamże, s. 250

¹⁹ K. Iwanek, A. Burakowski, *Indie: od kolonii...*, s. 308.

²⁰ B. Śliwczyńska, *Wielki podróżnik*, w: Rabindranath Tagore, *Poeta świata: Antologia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 274–276.

szy kontakt z kulturą rosyjską miał najpewniej już w latach 80. XIX wieku poprzez przyjaciela rodziny, wspomnianego już Nishikantę Chattopadhyaya²¹. Z listów poety wiemy, że w latach 90. czytał, w tłumaczeniu na angielski, Tolstoja, Dostojewskiego, Czechowa oraz Turgieniewa, którego Chattopadhyay szczególnie cenił²². Tagore, podobnie jak większość przedstawicieli rodzimej elity i działaczy ruchu niepodległościowego, śledził z dużym zainteresowaniem zmiany polityczne w Rosji, ponieważ postrzegał carat jako system polityczny analogiczny do kolonialnego²³. W 1920 roku poeta spotkał w Londynie Nikołaja Rericha, zafascynowanego religiami Azji²⁴, a w 1924 roku Lwa Karachana, ówczesnie ambasadora ZSRR w Chinach, i zaczął żywić przekonanie, że Rosjanie są bardziej uduchowieni niż inni Europejczycy, a przez to bliżsi kulturowo cywilizacjom Wschodu niż Zachodowi²⁵.

W latach 20. przychodziły do Tagore'a kolejne zaproszenia od Wszzechzwiązkowego Towarzystwa Łączności Kulturalnej z Zagranicą. Podróże nie dochodziły jednak do skutku głównie z powodu pogarszającego się stanu zdrowia pisarza, który miał już wtedy ponad 65 lat, ale historycy wysuwają również podejrzenia, że Brytyjczycy próbowali utrudniać mu wyjazd do kraju wrogiego Imperium²⁶. Ostatecznie jednak udało się i 11 września 1930 roku Tagore przybył do Moskwy. Wizyta była krótka, jedynie dwutygodniowa, ponieważ zdrowie nie pozwoliło mu zrealizować całości programu zaplanowanego na ponad miesiąc.

W tej podróży, podobnie jak w trakcie wielu poprzednich, noblista pisał listy, wydane krótko później w zbiorze *Rāśiyār ciṭhi (Listy z Rosji; całość ukazała się po bengalsku, a fragmenty były publikowane po angielsku w czasopiśmie)*²⁷. Zebrane teksty mają charakter eseju, dominują w nich rozważania filozoficzne, społeczne i polityczne. W paru miejscach jednak autor stosuje bardziej reporterski styl, opisując swoje spotkania w Moskwie. Dowiadujemy się, że odwiedził na przykład Dom Pionierów, Dom Chłopów i Galerię Trietiakowską. Pobytowi w Moskwie towarzyszyła też wystawa jego obrazów. Były

²¹ A. P. Gnatyuk-Danił'chuk, *Tagore, India...*, s. 191.

²² Tamże, s. 195.

²³ Tamże, s. 196.

²⁴ R. Drayer, *Nicholas and Helena Roerich: The Spiritual Journey of Two Great Artists and Peacemakers*, Quest Books, Wheathon 2005, s. 19.

²⁵ A. P. Gnatyuk-Danił'chuk, *Tagore, India...*, s. 205.

²⁶ Tamże, s. 206.

²⁷ R. Tagore, *Rāśiyār ciṭhi*, Viśvabhāratī, Kalikātā 1977 (wyd. pierwsze 1931).

to doświadczenia, z których czerpał, formułując swoje sądy na temat Rosji zawarte w *Listach*, ale duża część jego nowo zdobytej wiedzy pochodziła od osób go otaczających i materiałów otrzymanych od nich. Na przykład w listach 11, 12 i 13 powołuje się na bliżej nieokreślony biuletyn, referując, czego dowiedział się o republikach w azjatyckiej części Związku Radzieckiego oraz o rozwoju turystyki i miejsc odpoczynku w mieście.

Poniżej omówiono najważniejsze tematy, które podejmuje pisarz. Warto jednak zauważyć, że zaczyna od podniosłego stwierdzenia: „Wreszcie przyjechałem do Rosji — gdybym tu nie dotarł, pielgrzymka mojego życia byłaby nieukończona”²⁸. Tagore, sam będąc reformatorem w dziedzinie edukacji, chciał na własne oczy zobaczyć eksperyment, jakim było wdrażanie w Rosji zupełnie nowego systemu politycznego, gospodarczego i co dla niego najważniejsze — społecznego. Dostęp do edukacji, szerzenie oświaty to kwestie najszerzej omawiane w *Listach* i autor zarzeka się nawet, być może chcąc uniknąć oskarżenia o bycie apologetą komunizmu, że jedynym celem jego podróży było sprawdzenie, jakie rezultaty osiągnęły władze rosyjskie w tym zakresie²⁹. Nie przedstawi nam jednak pogłębionej analizy — krótki pobyt w Moskwie nie umożliwił mu rzeczywistego zbadania sytuacji — niemniej chwali on wielokrotnie powszechność edukacji: „Kiedy usłyszałem, że tutaj edukacja dotarła do chłopów i robotników, pomyślałem, że ta edukacja to pewnie tylko trochę czytania, pisania i liczenia, po to, żeby móc się szczycić liczbą osób, do których dociera. Ale i same liczby wskazują na niemałe osiągnięcie”³⁰. Zwraca również uwagę, że nacisk kładziony jest na praktyczny aspekt prowadzonych badań naukowych, co idzie w parze z czynieniem edukacji nie tylko powszechną, ale jak najbardziej nastawioną na jej użytkowość³¹.

Od głównego tematu autor odchodzi, żeby opisać powszechną dostępność również w innych obszarach życia społecznego. Jest pod wrażeniem ogromnego tłoku na wystawie swoich obrazów³², jak również energii, z jaką przewodnicy w Galerii Trietiakowskiej przybliżają kulturę ludowi³³. Z aprobatą wysłuchuje relacji pracowników obec-

²⁸ Tamże, s. 16.

²⁹ Tamże, s. 63.

³⁰ Tamże, s. 22.

³¹ Tamże, s. 44, 62.

³² Tamże, s. 52–53.

³³ Tamże, s. 58–59.

nych na spotkaniu z nim odnośnie polepszenia się warunków pracy chłopów i robotników oraz postępów w obszarze równouprawnienia kobiet i mężczyzn. Podziwia władze za upowszechnianie służby zdrowia³⁴ i turystyki³⁵. Co jest dla niego szczególnie ważne, władze nie zapominają również o rejonach peryferyjnych, a więc o ludach azjatyckich³⁶. Dwa listy są całkowicie poświęcone rozwojowi Turkmenistanu i Baszkirii, zarówno w obszarze kultury, edukacji i badań, jak również przemysłu i rolnictwa³⁷.

Listy z Rosji, podobnie jak większość utworów pisarstwa podróźniczego generalnie, w równym stopniu opowiadają o kraju odwiedzanym, co o kraju pochodzenia autora³⁸. Tagore próbuje szukać podobieństw i różnic, by wykazać, że jego rodacy mogą się wiele nauczyć od Rosji. Argumenty o bliskości obu społeczeństw koncentrują się na wspólnocie wyzwań. Pisze noblista: „Dorastałem w atmosferze współczesnych Indii i żywiłem silne przekonanie, że zapewnienie edukacji prawie 330 milionom ludzi jest niemożliwe, więc nie można za to nikogo winić, co najwyżej zły los”³⁹. Dzięki przykładowi rosyjskiemu wie, że można to zmienić. Oba kraje łączy też ogromna różnorodność, która może być źródłem problemów: „Terytorium ich kraju obejmuje rozległe tereny Europy i Azji. Natomiast jego mieszkańcy należą do tak wielu grup etnicznych, że nawet w Indiach tyłu nie mamy”⁴⁰. Pomimo podobnych wyzwań Indie i Rosja są dziś w innym miejscu, ubolewa Tagore: „Tego dnia podczas wizyty w moskiewskim Domu Chłopa zobaczyłem na własne oczy, że rosyjscy chłopci wyprzedzili naszych w rozwoju o dziesięć lat”⁴¹. Szukając punktów wspólnych, pisarz czasem pozwala sobie na dość swobodne i jednocześnie kontrowersyjne przemyślenia. Porównuje na przykład komunizm do filozofii starożytnych Indii:

Przyjechawszy tutaj, zrozumiałem w pełni pewne słowa Upaniszad⁴²: *Mā gr̥dhaḥ*. Nie pożądam. Dlaczego miałbyś nie pożądać? Mianowicie nad wszystkim góru-

³⁴ Tamże, s. 77.

³⁵ Tamże, s. 76–77.

³⁶ Tamże, s. 78.

³⁷ Tamże, s. 82–90.

³⁸ C. Thomson, *Travel Writing*, Routledge, Abingdon 2011, s. 67–68.

³⁹ R. Tagore, *Rāśiyār...*, s. 22.

⁴⁰ Tamże, s. 29.

⁴¹ Tamże, s. 41.

⁴² Upaniszady — powstające między VI w. p.n.e. a XIV w. n.e. teksty sanskryckie omawiające zagadnienia doktrynalne hinduizmu; L. Frederic, *Słownik cywilizacji indyjskiej*, Wydawnictwo „Książnica”, Katowice 1998, t. 2, s. 330.

je jedna prawda, a indywidualna żądza hamuje jej zrozumienie. *Tena tyaktena bhuñjithāḥ* — ciesz się tym, co płynie z jedności. Oni [bolszewicy — przyp. tłum.] mówią o tym z punktu widzenia spraw materialnych. Przekonują, że najwyższa prawda znajduje się w zbiorowości ludzkiej; wszyscy powinni móc wspólnie cieszyć się tym, co płynie z jedności. *Mā gr̥dhaḥ kasyasviddhanam*— nie pożądam bogactwa innego człowieka. Jednak chciwość istnieć będzie, póki funkcjonuje indywidualne posiadanie. Próbując je wyrugować, oni chcą powiedzieć właśnie: *Tena tyaktena bhuñjithāḥ*⁴³.

Mimo że współcześnie głęboki podziw Tagore’a dla sytuacji w Rosji tamtych czasów może dziwić, warto podkreślić, że odnosi się on również do krytyki władz radzieckich, którą słyszał w Europie Zachodniej czy Stanach Zjednoczonych, i z częścią tych argumentów się zgadza: „Jakby nie było, według mnie nie potrafili właściwie wyznaczyć granicy między tym, co w człowieku ma być indywidualne, a tym, co społeczne. W tym względzie przypominają faszystów i z tego powodu nie chcą przyznać, że tępią indywidualność, przedkładając wyżej to, co kolektywne”⁴⁴. Czasem natomiast wysuwa krytykę, ale jednocześnie zmiękcza ją znów, chwalać zasługi władz:

Widać w Rosji obecnie rządy silnej jednostki. Ale żeby zapewnić im trwanie nie wybrano tych samych metod, które stosowała carska administracja, czyli zniewolenia umysłów ludzkiej przez brak dostępu do edukacji i ucisk religijny oraz wyniszczania męskości pod biczem Kozaków. Nie mówię, że dzisiejsza władza odłożyła bicz, ale siła, z jaką promuje edukację, jest niesamowita. W rezultacie nie ma chciwości indywidualnej, żądzy partyjnej władzy czy zysku materialnego, a jest nieodparte pragnienie rozwijania człowieczeństwa w każdej jednostce bez względu na narodowość, kolor skóry i przynależność klasową poprzez zmienianie społeczeństwa według określonej doktryny ekonomicznej⁴⁵.

Jednak to nie brak krytyki władz może najbardziej dziwić w listach Tagore’a, a niewiele elementów charakterystycznych dla relacji z podróży. Nie ma w niej rozważań o kulturze rosyjskiej; opisy pogody, krajobrazu czy przestrzeni miejskiej są nieliczne. Częściowo wynika to oczywiście z długości wizyty w Rosji, podeszłego wieku autora i ograniczonej mobilności oraz napiętego programu wizyty. Kolejną przyczyną było zapewne założenie, że podróż miała charakter wizyty studyjnej, jeśli określić to współczesnym terminem. Wszystko to nie przeszkodziło *Listom z Rosji* stać się punktem odniesienia dla innych relacji z tego kraju i w pewnym sensie narzucić określoną narrację

⁴³ R. Tagore, *Rāśiyār...*, s. 55–56.

⁴⁴ Tamże, s. 94.

⁴⁵ Tamże, s. 114.

o Rosji indyjskiemu odbiorcy. Kolejni pisarze podróżnicy nie tylko przyjmowali podobną do Tagore'a perspektywę, ale często również wprost powoływali się na noblistę.

Jeszcze przed II wojną światową ukazały się w Indiach kolejne relacje z Rosji. Książkę oraz liczne artykuły napisał wnuk brata Rabindranatha Tagore'a Saumyendranath Tagore, który nie tylko był w Moskwie wraz z poetą, ale spędził tam również ponad rok w latach 1927–1928 i nauczył się rosyjskiego. W 1934 roku ukazała się jego pierwsza książka o Rosji *Biplabī Rāśiyā* (*Rewolucyjna Rosja*, drugie wydanie opublikowano jeszcze w tym samym roku pt. *Sobhiyet Ripāblik, Republika Radziecka*), po wojnie napisał też wspomnienia pt. *Yātrī* (*Podróżnik*, wydanie drugie rozszerzone z częścią o Rosji ukazało się w 1975 roku). Parę lat później dotarł do Rosji Nityanarayan Banerjee (Bandopadhyay)⁴⁶, który napisał dwie wersje językowe swojej relacji z podróży po angielsku *Russia Today* (*Rosja dzisiaj*, 1934) oraz po bengalsku *Rāśiyā bhraman* (*Podróż do Rosji*, 1935).

Obaj autorzy, podobnie jak Rabindranath Tagore, skupiają się na przybliżeniu czytelnikowi nowatorskich elementów radzieckiego systemu społecznego i dokonujących się w tym kraju zmian. Nowa Rosja ponownie przeciwstawiona jest carskiej, prezentowanej w najgorszym świetle, porównywanej do władzy kolonialnej. Nie brakuje też porównań z Indiami. Pisze Banerjee w swojej relacji:

Jeszcze dziesięć lat temu Rosja, podobnie jak Indie, była pogrążona w mroku przesądów, niezwykle konserwatywna, podzielona na wiele grup językowych, religijnych i klasowych⁴⁷. Dziś jednak dzięki swojej zaciętości i odwadze Rosja poszła naprzód. Prawdą jest oczywiście, że Rosja nie jest jak posłuszna i cicha bengalska synowa po wejściu do domu męża. Przez lata była poddana tyranii i kiedy przebrała się miarka, ona odpowiedziała rykiem gniewu⁴⁸.

Zarówno Saumyendranath, jak i Banerjee spędzili w kraju zdecydowanie więcej czasu niż Tagore, opisują swoje wizyty już nie tylko w Domu Chłopów, muzeum czy filharmonii, ale również na wsi, w fabryce i przyzakładowym żłobku, w sądzie i urzędzie stanu cywilnego.

⁴⁶ Banerjee to zanglicyzowana wersja nazwiska Bandopadhyay; autor w anglojęzycznych książkach używał tego pierwszego, a w bengalskojęzycznych drugiego; dla uproszczenia tutaj używa się wersji Banerjee.

⁴⁷ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśiyār bhraman*, Kedārnāth Caṭṭopādhyāy, Kalkātā 1935, s. 11.

⁴⁸ Tamże, s. 2.

W relacjach pojawiają się anegdoty czy wspomnienia o poznanych Rosjanach i Rosjankach⁴⁹. Obszary życia społecznego i problemy, które opisują, pokrywają się jednak w dużej mierze z tymi pojawiającymi się w *Listach z Rosji*, nawet jeśli poświęcono im zdecydowanie więcej miejsca. Dowiadujemy się o poprawie warunków życia robotników i chłopów, inwestycjach w budownictwo mieszkalne i w mechanizację rolnictwa⁵⁰. Powszechna edukacja i prawie całkowita eliminacja analfabetyzmu robią na nich wrażenie⁵¹, jak również poprawa pozycji kobiet. Banerjee pisze: „Odwiedzając uniwersytet w Moskwie, mogłem zobaczyć, że na 100 osób studiujących 70 to kobiety, a 30 mężczyźni. To pozwala zrozumieć, w jaki sposób kobiety korzystają ze swojej niedawno zdobytej wolności”⁵². A Saumyendranath komentuje: „W ten właśnie sposób, dzięki wielu różnym rozwiązaniom wzrosło w kobietach poczucie własnej godności i wartości”⁵³. W Rosji funkcjonuje też system służby zdrowia i sanatoria dla podratowania zdrowia robotników⁵⁴. Podobnie jak wcześniej Tagore obaj podróżnicy zwracają też uwagę na dostępność kultury i sztuki: „Rzadko widziałem gdziekolwiek w Europie tak wielką salę teatralną i tak wypełnioną. Przypomniały mi się brednie, które słyszałem o tym, że Rosja nie kocha sztuki i ją niszczy. Który kraj bardziej niż Rosja przybliżył sztukę masom?”⁵⁵. Banerjee uzupełnia to informacjami o sytuacji twórców, których ograniczała w latach 20. cenzura i nakazy władzy, ale którzy korzystają ze znacznej swobody, i jednocześnie mają zapewnione bezpieczeństwo socjalne⁵⁶.

W przytaczanych tutaj utworach słychać też echa krytycznych opinii Tagore’a o komunizmie. Banerjee poświęca cały rozdział rozważaniom o indywidualizmie i kolektywizmie, o negatywnych i pozytywnych skutkach ograniczania tego, co indywidualne⁵⁷. Szuka jednak w Indiach i na świecie przykładów dobrych aspektów kolek-

⁴⁹ Opisy interakcji z kobietami, które pracują zawodowo, np. jako przewodniczki, tłumaczki czy bileterki, są generalnie częstym elementem relacji Indusów z podróży po Europie do połowy XX wieku ze względu na ogromny kontrast z ówczesną pozycją kobiet w Indiach.

⁵⁰ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśīyār...*, s. 10–11; Tenże, *Russia Today*, K.N. Chatterjee, Calcutta 1934, s. 100–102.

⁵¹ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśīyār...*, s. 12–21.

⁵² Tamże, s. 14.

⁵³ S. Tagore, *Biplabī Rāśīyā*, Barsmaṅ Pābliśim, Kalkātā 1931, s. 56.

⁵⁴ N. Banerjee, *Russia...*, s. 129–131.

⁵⁵ Tamże, s. 2–30.

⁵⁶ Tamże, s. 70.

⁵⁷ N. Bandopadhyay (Banerjee), *Rāśīyār...*, s. 38.

tywnego myślenia, co łagodzi jego krytykę Rosji. W innym miejscu natomiast obawia się, że zbytne upolitycznienie edukacji wpływa na jej niski poziom⁵⁸.

Warto tutaj, że wszystkie omawiane do tej pory utwory ukazały się w czasie panowania w Indiach Brytyjczyków, a więc władz wrogich Związkowi Radzieckiemu. Mogło to wpływać na treść i ton zarówno książkowych, jak i prasowych publikacji o Rosji. Na pewno większą swobodę mieli twórcy piszący w językach rodzimych, a teksty w języku angielskim podlegały większej kontroli. Pewnie dlatego Banerjee zdecydował się napisać dwie wersje wspomnień, i co dość oczywiste angielska jest bardziej wyważona i mniej entuzjastyczna. Natomiast Tagore korzystał swobodniej z wolności słowa, a władze nie ograniczały jego działalności.

INDYJSKIE PISARSTWO PODRÓŻNICZE O ROSJI PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Lata powojenne przynoszą Indiom niepodległość, a światu nowy ład międzynarodowy. Indie zbliżają się politycznie do Związku Radzieckiego, coraz więcej Indusów jeździ do Rosji, często na zaproszenie różnych tamtejszych instytucji, a w rezultacie powstaje coraz więcej relacji z tych podróży. Często piszą je osoby otwarcie deklarujące się jako marksiści zainteresowani głównie politycznymi i społecznymi aspektami tamtejszej rzeczywistości. W 1952 roku swoje wspomnienia z Rosji wydaje Rahul Sankrityayan (1893–1963), dziś uznawany za pioniera i najważniejszego twórcę literatury podróżniczej w języku hindi. Sankrityayan był zafascynowany zmianami politycznymi w Rosji już w 1917 roku, ale dotarł tam dopiero w 1935 roku. Po tym doświadczeniu zaczął aktywnie działać w indyjskim ruchu komunistycznym i antykolonialnym, a w 1944 roku wreszcie dostał szansę, by osiąść tam na jakiś czas. Na zaproszenie rosyjskich indologów wykładał na uniwersytecie w Leningradzie, a swoje doświadczenia opisał w wydanej w 1947 roku książce *Ruś mair̥m paccis mās (25 miesięcy w Rosji)*⁵⁹. W 1954 roku południowoindyjski polityk komunistyczny A. K. Gopalan (1904–1977) opublikował w języku malajalam swoją relację zatytułowaną *Nān Oru Putiya Lōkam Kaṇṭu (Widziałem*

⁵⁸ N. Banerjee, *Russia...*, s. 141.

⁵⁹ P. Machwe, *Makers of Modern Literature: Rahul Sanskrityayan*, Sahitya Akademi, New Delhi 1978, s. 25, 52.

Nowy Świat)⁶⁰. W 1960 roku natomiast ukazują się w języku angielskim wspomnienia Manabendry Natha Roya, współzałożyciela Komunistycznej Partii Indii, o którym była mowa we wstępie. Roy ma już wtedy status legendy ruchu komunistycznego.

Do upadku Związku Radzieckiego podróże do tego kraju pozostały też jednym z najważniejszych tematów indyjskiej literatury podróżniczej powstającej w języku bengalskim. Wyraźnie widać tutaj wpływ Tagore'a, na którego *Listy z Rosji* powołują się z mniejszą lub większą częstotliwością wszyscy pisarze podróżnicy tworzący po bengalsku. Wszyscy podejmują też w swoich książkach podobne tematy jak noblista: warunki życia chłopów i robotników, edukacja, relacje między Moskwą a republikami ZSRR. Z czasem widzimy jednak zmianę innego typu: o ile do lat 50. do ZSRR trafiali ekscentryczni młodzi działacze polityczni i niezależni podróżnicy, o tyle później widać wyraźnie wpływ radzieckiej polityki wobec Indii. Na zaproszenia różnych instytucji zaczynają przyjeżdżać dziennikarze, pisarze i działacze partyjni. Swoje relacje publikują między innymi dziennikarz poczytnego bengalskojęzycznego dziennika „Ānanda Bāzār Patrikā” Satyendra Nath Majumdar (*Āmār dekhā Rāśiyā, Rosja jaką ujrzałem*, 1952), dziennikarz Ranen Mukhopadhyay (*Rāśiyā dekhe elām, Zobaczyłem Rosję*, 1959) czy działacz związkowy Deben Sen (*Āmār ruś bhramaṇ,, Moja rosyjska podróż*, 1959). Na zjazd literatów z Azji i Afryki jedzie natomiast uznany pisarz podróżnik Prabodh Kumar Sanyal i publikuje następnie *Rāśiyār ḍāyerī (Dziennik z Rosji*, 1962). W latach 60. szczególne zainteresowanie i fascynację indyjskich Bengalczyków Związkiem Radzieckim potwierdziła zmiana polityczna na poziomie regionalnym: do władzy w parlamencie stanowym Bengal Zachodniego doszły partie komunistyczne⁶¹.

WNIOSKI

Do lat 20. XX wieku relacje indyjskich podróżników do Europy Zachodniej, szczególnie do serca Imperium Brytyjskiego, przedstawiały silnie kolonialny obraz świata⁶². Indusi zachwycali się w nich nowo-

⁶⁰ S. Kumar Das, *History of Indian Literature: 1911–1956, Struggle for Freedom: Triumph and Tragedy*, Sahitya Akademi, New Delhi 2006, s. 253.

⁶¹ B. Chandra, A. Mukherjee, M. Mukherjee, *India After Independence 1947–2000*, Penguin Books, New Delhi 2000, s. 312.

⁶² S. Sen, *Travels to Europe...*, s. 201–203.

czesnością, postępem i przymiotami samych Anglików, którzy wspięli się na wyżyny rozwoju. Swoją podróż traktowali jak pielgrzymkę, mającą ich oświecić i umożliwić im w przyszłości wprowadzanie zmian w Indiach, tak by wyrwały się one ze stanu określanego przez nich samych i kolonizatorów jako zacofanie. Narracje podróżników indyjskich do Europy Zachodniej wpisują się więc w kolonialny paradygmat opisany m.in. przez Ashisha Nandy'ego, w którym skolonizowana jednostka i społeczeństwo tak długo traktowane są jak niedojrzałe dziecko wymagające rozwoju, że wreszcie zaczynają tak o sobie myśleć. Píše Nandy: „Władza brytyjska widziała w Indusach kryptobarbarzyńców, którzy wymagają dalszego ucywilizowania, a siebie jako motor rozwoju i realizatora pewnej misji. Natomiast wielu Indusów widziało wybawienie w staniu się takimi, jak Brytyjczycy”⁶³.

Od początku XX wieku indyjski ruch antykolonialny i niepodległościowy rósł jednak w siłę, a Indusi szukali sojuszników, którzy pozwoliliby im znaleźć przeciwwagę dla nierównej relacji z Brytyjczykami. Indie miały stać się aktywnym uczestnikiem na arenie międzynarodowej, a nie tylko skolonizowanym podwładnym. Z czasem te tendencje antykolonialne znalazły swoje odzwierciedlenie również w sferze podróży, a następnie w literaturze podróżniczej. Nowymi kierunkami na mapie świata stały się Japonia i Rosja. Przed wojną relacja z Rosją miała dać Indusom nadzieję na zmianę systemową w ich kraju, a po wojnie i uzyskaniu przez Indie niepodległości stanowić ważny element nowego porządku w stosunkach międzynarodowych po upadku Imperium Brytyjskiego. Analizując jednak pisarstwo podróżnicze o Rosji, można zwrócić uwagę, jak w rzeczywistości wtórny i kolonialny był charakter tych nowych relacji. Wprawdzie Rosja to kraj, od którego Indie nie były nigdy bezpośrednio zależne politycznie czy ekonomicznie, ale podobnie jak w przypadku relacji z Anglią, pisarze podróżnicy mieli tendencję do jej idealizowania. Rosja, chociaż nieco bliższa Indiom niż Europa Zachodnia, jawi się w ich opowieściach jako nowy przykład do naśladowania, kolejny ideał do osiągnięcia, a nawet w tych mniej entuzjastycznych relacjach wciąż jako miejsce, gdzie Indus może odebrać lekcję nowoczesności i postępu.

Zainteresowanie indyjskich podróżników Rosją trwało ponad pół wieku i choć zrodziło się spontanicznie, było później podtrzymywane przez relacje polityczne. Upadek Związku Radzieckiego i zmiany sys-

⁶³ A. Nandy, *The Intimate Enemy. Lost and Recovery of Self under Colonialism*, Oxford University Press, New Delhi 2009, s. 7.

temowe w Indiach lat 90. sprawiły, że Indusi po raz kolejny zaczęli poszukiwać nowych kierunków podróży i obiektów fascynacji.

REFERENCES

- Banerji, Arup. *Old Routes: North Indian Nomads and Bankers in Afghan, Uzbek and Russian Lands*. Gurgaon: Three Essays Collectives, 2011.
- Banerjee (Bandyopadhyay), Nityanarayan. *Rāśiyār bhramaṇ*. Kalkātā: Kedārnāth Caṭṭopādhyāy, 1935.
- Banerjee (Bandyopadhyay), Nityanarayan. *Russia Today*. Calcutta: K. N. Chatterjee, 1934.
- Chakrabarti, Gautam. „From Moscow with love: Soviet cultural politics across India in the Cold War.” *Safundi* 2019, no. 2: 239–257.
- Chandra, Bipin. Mukherjee, Aditya. Mukherjee, Mridula. *India After Independence 1947–2000*. New Delhi: Penguin Books, 2000.
- Drayer, Ruth. *Nicholas and Helena Roerich: The Spiritual Journey of Two Great Artists and Peacemakers*. Wheathon: Quest Books, 2005.
- Frederic, Louis. *Słownik cywilizacji indyjskiej*. Katowice: Wydawnictwo „Książnica”, 1998.
- Gnatyuk-Danil’chuk A.P. *Tagore, India and Soviet Union: A Dream Fulfilled*. Calcutta: Firma KLM Private Limited, 1986.
- Sarvani Gooptu. *Japan and Asian destiny: India’s intellectual journey through contemporary periodicals, 1880s–1930s. On Modern Indian Sensibilities. Culture, Politics, History*. Ed. Banerjee-Dube, Ishita. Gooptu, Sarvani. Abingdon: Routledge (South Asia edition), 2018.
- Haithecox, John Patrick. *Communism and Nationalism in India. M.N. Roy and Comintern Policy 1920–1939*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- Iwanek, Krzysztof. Burakowski, Adam. *Indie: od kolonii do mocarstwa 1857–2013*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013.
- Kumar Das, Siris. *History of Indian Literature: 1911–1956, Struggle for Freedom: Triumph and Tragedy*. New Delhi: Sahitya Akademi, 2006.
- Machwe, Prabhakar. *Makers of Modern Literature: Rahul Sanskritayan*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1978.
- Majumdar, Satynedranath. *Āmār dekhā Rāśiyā*. Kalikātā: Niu Ej Pābliśārs Limited, 1952.
- Mastny, Vojtech. “The Soviet Union’s Partnership with India.” *Journal of Cold War Studies*, Volume 12, Issue 3, Summer 2010: 50–90.
- Mukhopadhyay, Ranen. *Rāśiyā dekke elām*. Kalikātā: Nyāśanāl Pābliśārs, 1959.
- Nandy, Ashish. *The Intimate Enemy. Lost and Recovery of Self under Colonialism*. New Delhi: Oxford University Press, 2009.
- Nehru, Jawaharlal. *Soviet Russia*, Allahabad: Allahabad Law Journal Press, 1928.
- Sarkar, Sumit. *Modern India 1885–1947*. Delhi: Pearson, 2014.
- Sanyal, Prabodh Kumar. *Rāśiyār dāyerī*. Kalikātā: Baṅgal Pābliśārs, 1962.
- Sen, Deben. *Āmār ruś bhramaṇ*. Kalikātā: Kathā Śilpa, 1959.
- Sen, Simonti. *Travels to Europe. Self and Other in Bengali Travel Narratives 1870–1910*. Hyderabad: Orient Longman, 2005.

OBRAZ ROSJI...

- Śliwczyńska, Bożena. "Wielki podróżnik." Tagore, Rabindranath. *Poeta świata: Antologia*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Tagore, Rabindranath. *Rāśiyār ciṭhi*. Kaliātā: Viśvabhāratī Granthanbibhāg, 1977.
- Tagore, Saumyendranath. *Biplabī Rāśiyā*. Kalkātā: Barsmaṇ Pābliśim, 1934.
- Thomson, Carl. *Travel Writing*. Abingdon: Routledge, 2011.
- Yapp, M. A. "British Perceptions of the Russian Threat to India." *Modern Asian Studies*, 1987, vol. 21, no. 4: 647–665.